

Monika CEPIL*, Tomasz FIGLUS**

MORFOGENEZA I PRZEMIANY UKŁADU RURALISTYCZNEGO WSI WIELENIN

Zarys treści: Artykuł prezentuje wyniki badań poświęconych morfogenezie i rozwojowi układu ruralistycznego wsi Wielenin w gminie Uniejów. Analiza geograficzno-historyczna objęła również próbę identyfikacji relikwów dawnych struktur przestrzennych osadnictwa we współczesnym krajobrazie kulturowym. Na potrzeby artykułu przeprowadzono kwerendę materiałów źródłowych, w tym historycznych zasobów kartograficznych, zgromadzonych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie oraz Archiwum Państwowym w Łodzi. W pierwszej części artykułu dokonano analizy morfologicznej wsi na tle dziejów osadnictwa w okresie średniowiecza i epoce nowożytnej. W kolejnej części przedstawiono rozwój układu ruralistycznego Wielenina od początku XIX w. do 1945 r. Finalna część artykułu obejmuje rozważania dotyczące współczesnej struktury przestrzennej wsi oraz stopnia zachowania pierwotnych form rozplanowania.

Słowa kluczowe: Wielenin, geografia historyczna, morfogeneza, wieś, przemiany przestrzenne, osadnictwo

ZAGADNIENIA WSTĘPNE

Wielenin położony jest obecnie w województwie łódzkim, w powiecie poddębickim, w gminie Uniejów. Jako jedna ze wsi o długiej metryce historycznej i złożonych procesach rozwojowych jest przykładem jednostki osadniczej, w której

* Monika Cepil, mgr, doktorantka, Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych, Katedra Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych, 90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31, e-mail: monika_cepil@wp.pl.

** Tomasz Figlus, dr, adiunkt, Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych, Katedra Geografii Politycznej, Historycznej i Studiów Regionalnych, 90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31, e-mail: tomasz.figlus@gmail.com.

zachowały się do czasów współczesnych elementy rozplanowania i zagospodarowania przestrzennego o genezie średniowiecznej. Niniejszy artykuł ma na celu przeanalizowanie morfogenezy i przemian układu ruralistycznego Wielenina oraz identyfikację relikwów dawnych struktur przestrzennych osadnictwa.

W polskiej geografii historycznej pojawiło się do tej pory bardzo wiele opracowań poświęconych kwestii rozplanowania wsi, zarówno w ujęciu kompleksowym jak i problemowym¹. Najczęściej jednak poszczególne zagadnienia ujmowane były w szerokiej skali przestrzennej, ogólnokrajowej lub regionalnej. Dostrzec można natomiast wyraźny deficyt opracowań naukowych poświęconych problemowi morfogenezy i przemian układów przestrzennych pojedynczych wsi, szczególnie zlokalizowanych na obszarze środkowej Polski. Luka ta skłania do podjęcia badań geograficzno-historycznych, które skierowane są na rekonstrukcję rozwoju struktur osadniczych w ujęciu lokalnym. Realizacji celu służyło podjęcie kwerendy źródeł archiwalnych w postaci dokumentów historycznych i materiałów kartograficznych, pozyskanych z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie oraz Archiwum Państwowego w Łodzi.

MORFOGENEZA WIELENINA I JEGO ROZWÓJ PRZESTRZENNY W OKRESIE STAROPOLSKIM

Dokładny czas powstania Wielenina nie jest znany. Pierwsza pisemna wzmianka na temat badanej jednostki osadniczej pochodzi z 1290 r. Nie oznacza to jednak, że w tym roku doszło do utworzenia wsi *in cruda radice* (czyli na tzw. surowym korzeniu), gdyż ta zapewne mogła istnieć już nieco wcześniej według zwyczajowych norm ustrojowych². Niewątpliwie był to jednak moment przełomowy w dziejach wsi z punktu widzenia późniejszych reguł prawnych, ekonomicznych oraz przestrzennych jej funkcjonowania. We wspomnianym roku arcybiskup gnieźnieński Jakub Świnka nadał bowiem mieszczaninowi uniejowskiemu Szymonowi prawo do lokacji na prawie niemieckim w odmianie średzkiej oraz sprzedał mu sołectwa

¹ T. Figlus, *The Past and Present of Historical Morphology of Rural and Urban Forms in Poland*, „Studia Geohistorica” 2018, t. 6, s. 149–168; H. Szulc, *Osadnictwo wiejskie Polski w pracach geograficzno-historycznych w latach 1918–1993*, [w:] Liszewski S. (red.), *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, t. II, *Kierunki badań naukowych*, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Łódź 1994, s. 77–92; też, *Geografia historyczna osadnictwa wiejskiego w Polsce – kierunki i metody badań oraz perspektywy na przyszłość*, „Przegląd Geograficzny” 2003, t. 75, nr 3, s. 335–349.

² Szerzej na ten temat: T. Figlus, *Rozwój osadnictwa wiejskiego w kluczu uniejowskim dóbr arcybiskupów gnieźnieńskich*, „Biuletyn Uniejowski” 2016, t. 5, s. 5–28; J. Topolski, *Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII w.*, Poznań 1955; J. Warężak, *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu z uwzględnieniem stosunków gospodarczych w XIV i XV w.*, Łwów 1929.

wsi: Wielenin oraz w połowie Orzeszkowa. Drugą część wsi otrzymał arcybiskup drogą zamiany za wieś Pągów³. Potwierdzenie stanu własnościowego wsi uzyskujemy dzięki zachowanemu dokumentowi z 1357 r., wystawionemu przez Kazimierza Wielkiego. Król potwierdził wówczas dotychczasowy stan uposażenia arcybiskupów gnieźnieńskich w całej Polsce, a wśród wielu jednostek osadniczych tam wymienionych figuruje również Wielenin⁴. Analizowana wieś stanowiła odtąd jeden z wielu ośrodków gospodarczych dóbr arcybiskupich, położonych w kluczu uniejowskim⁵. Na podstawie rejestrów poborowych z 1553 r. dowiadujemy się, że wieś liczyła 24 osadników, gospodarujących na 13,5 łanach ziemi⁶.

Wielenin zlokalizowany był na północny-wschód od Uniejowa, na polanie śródlęsnej, na wschód od rzeki Warty. Tereny w bezpośrednim sąsiedztwie rzeki były dość słabo zalesione, gdyż już od wczesnego średniowiecza podlegały intensywnej akcji osadniczej, w przeciwieństwie do terenów położonych nieco dalej na wschód, które jeszcze długo zachowały swój pierwotny, puszczański charakter. W świetle inwentarzy z 1785 r. lasy usytuowane między Uniejowem a Wieleninem stanowiły duży kompleks o powierzchni ok. 100 ha⁷. Ze względu na długotrwały rozwój sieci osadniczej Wielenin na przełomie XVIII i XIX w. sąsiedował od wschodu z wsią Gąsiorzy i Gorzew, od północnego wschodu z Pągowem i Zaborowem, na północny z Różniatowem i osadą ołęderską Dąbrowice, na północnym-zachodzie z Czepowem, na zachodzie z wsią Orzeszków i Ostrowsko, zaś na południowym zachodzie z miastem Uniejów i przylegającymi do niego przysiółkami (ryc. 1).

W okresie średniowiecza dochodziło do powstawania nowych wsi, zakładanych na surowym korzeniu lub rozwoju układów przestrzennych na skutek reorganizacji przestrzennej wsi o wcześniejszej metryce historycznej. Na kształtowanie się rozplanowania wsi poduniejowskich w tym czasie istotny wpływ wywarły zatem czynniki prawno-ustrojowe (rozpowszechnienie prawa niemieckiego), gospodarczo-agrarne (rozpowszechnienie regularnej trójpolówki) oraz społeczno-własnościowe (rozwój dóbr arcybiskupich). Wielenin przybrał formę regularnej, zwartej ulicówki, co było charakterystyczne dla wsi lokowanych na prawie niemieckim⁸. Ulicówki stanowiły, w odróżnieniu od znanych wcześniej wsi drogowych, układy planowe, w których

³ *Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920, s. 232–233, 235–236.

⁴ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 3, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1879, nr 1354

⁵ Łaski J., *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski, t. 1, Gniezno 1880, s. 359–361.

⁶ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego*, t. 2: *Wielkopolska*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. 13, Warszawa 1883, s. 233.

⁷ Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Archiwum Kapituły Metropolitarnej, Inwentarz dóbr całego arcybiskupstwa gnieźnieńskiego spisany przez ks. Ignacego Nepomucena Bardzińskiego, sygn. 155, k. 105, 151.

⁸ Zob. H. Szulc, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, „Prace Geograficzne” 1995, nr 163, s. 41.

zabudowa koncentrowała się w formie liniowej wzdłuż wyprostowanej drogi (ryc. 1). Charakterystyczną cechą siedliska była jego regularność, przejawiająca się centralnym jego położeniem w stosunku do granic wsi oraz zaplanowanym układem drożnym. Niwa domowa miała kształt zbliżony do prostokąta, a jej granice zewnętrzne były wyraźne, oddzielone od rozłogów miedzami lub drogami zagumnymi. Wielenin wykazujący wszystkie wymienione wyżej cechy rozplanowania, obejmował zwartą zabudowę obustronną, symetryczną po obu stronach równoleżnikowej drogi wiejskiej, tworzącej charakterystyczne rozwidlenie na skraju siedliska. Współcześnie, mimo procesów regulacyjnych, układ dawnej ulicówki z typowym układem komunikacyjnym jest częściowo nadal czytelny. Wielenin obejmował również rozłogi, które przyjęły formę układu niwowo-łanowego. Tworzyły go regularne kompleksy pól o identycznym przebiegu i sposobie użytkowania pasm własnościowych, pomierzonych zgodnie z łańcuchowym modułem mierniczym i podporządkowanych trójpolowej formie gospodarowania. Układ ten, z uwagi na późniejsze procesy regulacyjne, zachował się jedynie w formie reliktovej⁹.

Ryc. 1. Rozplanowanie wsi Wielenin na tle sieci osadniczej okolic Uniejowa pod koniec XVIII w.
Źródło: *Karte von Südpreußen*, David Gilly, Cron, Langner, 1793–1796, 1:50 000, ark. 47,
Preussischer Kulturbesitz – Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. Kart N 14431,
fotokopia w Pracowni Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN

⁹ T. Figlus, *Zróznicowanie morfogenetyczne wsi na obszarze gminy Uniejów*, „Biuletyn Uniejowski” 2014, t. 3, s. 97–98.

Badana wieś połączona była siecią drogową prawie ze wszystkimi sąsiadującymi jednostkami osadniczymi. Warto jednak zwrócić uwagę, że żadna droga nie wychodziła z Wielenina w kierunku południowym (ryc. 1)¹⁰. Jednym z elementów struktury przestrzennej w zachodniej części wsi był kościół. Tamtejszy pleban posiadał trzyłanową działkę z ogrodem w pobliżu świątyni, na której znajdował się także dom dla wikariusza i nauczyciela w szkole parafialnej. Pole proboszcza rozciągało się wzdłuż pól kmiecych aż po granice z wsią Roźniatów i Poświętne. Do plebana wielenińskiego należały również dodatkowe pola, czyli tzw. przymiarki, z gajami ciągnącymi się do granic z Roźniatowem. W Wieleninie znajdowały się także 3 karczmy arcybiskupie¹¹.

Od XVI w. w dobrach arcybiskupich nastąpił na szeroką skalę rozwój gospodarki folwarcznej. Doszło do refeudalizacji stosunków społecznych, a dominującą formą renty feudalnej w okresie nowożytnym stała się przymusowa praca odrobkowa chłopów, czyli pańszczyzna. W tych okolicznościach zaczęły powstawać struktury osadnicze w postaci dużych, wysokotowarowych gospodarstw, zarządzanych przez administratorów dóbr arcybiskupich. Najczęściej folwarki miały postać dodatkowych komponentów morfologicznych, rozwijających się w bezpośrednim sąsiedztwie wsi starszego pochodzenia, ze względu na możliwości kształtowania areálu gruntowego oraz zapewnienia siły roboczej. Najczęściej folwarki powstawały poprzez wykup ziemi sołeckiej, ale także w wyniku inkorporacji opuszczonych osad chłopskich, wymuszonej zamiany gruntów, a w dalszej kolejności zagospodarowania nieużytków oraz zajmowania ziemi pozyskanej na drodze karczunków leśnych¹². Wśród 6 folwarków w kluczu uniejowskim, powstałych w I połowie XVI w., pojawia się także wzmianka o istnieniu gospodarstwa folwarcznego w Wieleninie, które funkcjonowało w sposób nieprzerwany przez cały okres staropolski¹³. Rozbiory wiązały się z sekularyzacją dóbr kościelnych, wskutek czego osada chłopska Wielenin wraz z folwarkiem stały się własnością skarbu państwa.

¹⁰ *Karte von Südpreußen*, David Gilly, Cron, Langner, 1793–1796, 1:50 000, Preussischer Kulturbesitz – Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. Kart N 14431, ark. 47, fotokopia w Pracowni Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN.

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Zbiór kartograficzny, sygn. 555–30; sygn. 317–124; T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, J. Szymczak, *Uniejowskie strony. Karty z przeszłości odległej, nieznannej i bliskiej gminy Uniejów*, Urząd Miasta Uniejów, Łódź–Uniejów 2008, s. 145–146.

¹² Zob. B. Baranowski, *Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w województwie łęczyckim i wschodniej części województwa sieradzkiego do połowy XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe UE” 1955, Ser. 1, z. 1; S.M. Zajączkowski, *Początki folwarku w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej (do początków XVI w.)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1970, t. 31, s. 1–43.

¹³ T. Figlus, *Rozwój osadnictwa wiejskiego...*, s. 21–22; zob. też: J. Topolski, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1958.

PRZEMIANY ROZPLANOWANIA WIELENINA OD XIX W. DO 1945 R.

Pierwsze wielkoskalowe materiały kartograficzne, dające podstawę do precyzyjnej charakterystyki układu przestrzennego Wielenina, pochodzą z I połowy XIX w. Wielenin wykazywał wówczas, jak wcześniej wspomniano, cechy typowej ulicówki, ukształtowanej w okresie średniowiecza, z zabudową obustronną, usytuowaną na osi wschód-zachód. Warto dodać, że w tym typie lokacji siedlisko nie było zlokalizowane przypadkowo. Wpływ na to miały takie czynniki jak np.: warunki topograficzne, możliwość założenia stawu, dogodny dostęp do pól¹⁴. Dokładna analiza niwy siedliskowej pozwala zidentyfikować rozszerzenie drogi wiejskiej, które tworzyło tzw. nawsie. Była to przestrzeń pełniąca określone funkcje gospodarcze względem całej wspólnoty¹⁵. W jej obrębie zlokalizowana była karczma. Droga od strony zachodniej tworzyła charakterystyczne rozwidlenie na skraju wsi. Tuż przy nim zlokalizowany był plac z kościołem i plebanią (ryc. 2)¹⁶. Po wschodniej stronie osady niwę siedliskową zamykał cmentarz, usytuowany na północ od głównej drogi. W północnej części Wielenina mieściły się dwa krzyże przydrożne – jeden przy niwie siedliskowej, a drugi w obrębie rozłógów¹⁷. Na zachód od kościoła oś kompozycyjną wsi wieńczyło duże założenie folwarczne. Tworzyły go długie budynki gospodarcze, usytuowane względem siebie regularnie wzdłuż pierzei prostokątnego placu centralnego. W bezpośrednim sąsiedztwie kompleksu folwarcznego i kościelnego na zachodnim skraju wsi znajdował się także niewielki staw, pełniący zapewne funkcje przeciwpożarowe. Niwa siedliskowa zamknięta była w regularnym prostokącie, otoczonym z każdej strony drogami, co stanowi charakterystyczny element regularnych wsi niwowo-łanowych, lokowanych na prawie niemieckim¹⁸. Zabudowa była rozmieszczona w sposób dość nieregularny, co zapewne stanowiło efekt wielowiekowej ewolucji rozplanowania. W 1827 r. Wielenin obejmował 44 domy, zasiedlone przez 344 mieszkańców¹⁹.

¹⁴ H. Szulc, *Morfogeneza osiedli...*, s. 50.

¹⁵ Tamże, s. 43.

¹⁶ AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 185–1, ark. 45.

¹⁷ *Topografическая Карта Царства Польскаго, 1839–[1843]*, 1:126 000, Kol. II Sek. IV, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C.542.

¹⁸ H. Szulc, *Morfogeneza osiedli...*, s. 45.

¹⁹ *Tabella miast, wsi i osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona*, t. 2, Warszawa 1827, s. 262.

Ryc. 2. Struktura przestrzenna niwy siedliskowej wsi Wielenin. Stan na 1839 r.

Źródło: AGAD, zbiór kartograficzny, sygn. 185–1, ark. 45

Rozłogi wiejskie w tym czasie składały się z długich i wąskich zagonów, usytuowanych na osi północ–południe (ryc. 3)²⁰. Rozpatrując kształt i położenie parcel w stosunku do siebie możemy stwierdzić obecność typowego układu pasmowego. Działki miały postać własności w rozrzucie i podzielone były na niwy w położeniu równoległym. Dodatkowo można zidentyfikować przemieszanie gruntów chłopskich z plebańskimi i folwarcznymi. Wszystkie parcele tworzyły zwartą całość, rozdzieloną jedynie siedliskiem położonym pośrodku rozłogi.

Porównując stan z początków XIX w. z wcześniejszymi mapami topograficznymi, obserwujemy zmniejszenie zasięgu lasów w sąsiedztwie omawianej jednostki osadniczej. W pobliżu wsi występują tylko kompleksy leśne na północy, o nazwie *Poświętna* i na południu o nazwie *Rybaki* oraz w pobliżu zachodniego skraju, zwane *Brzeziny* i *Bielawy*²¹.

Istotne zmiany w strukturze przestrzennej Wielenina zaszły po 1837 r., kiedy to wieś wraz z sąsiednimi miejscowościami weszła w posiadanie hr. Aleksandra Tolla²². Powstał w ten sposób klucz majątkowy, mający postać prawną majoratu (ryc. 4). Z nowo wykonanych planów pomiarowych osady Wielenin, leżącej w granicach majoratu, dowiadujemy się, że rozłogi posiadały swoje nazwy, na północ od drogi było to *Olesie Górne*, zaś na południe *Jagielna Niwa*²³. Zmniejszeniu w tym

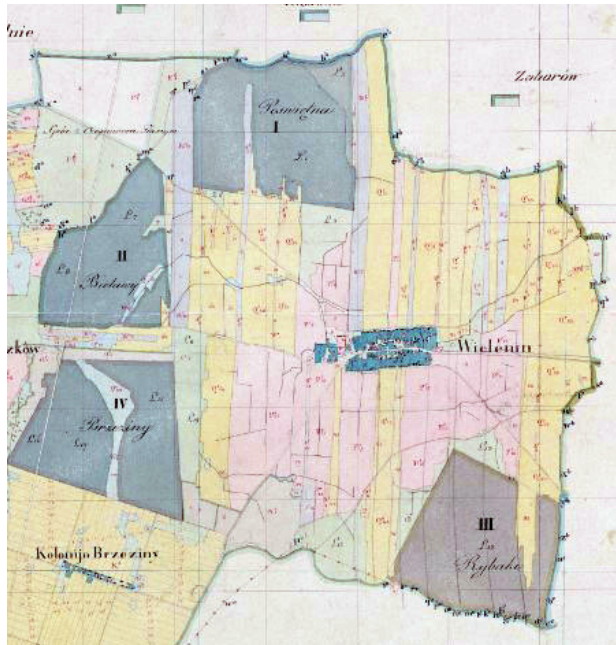
²⁰ AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 249–9, ark. 3.

²¹ Tamże.

²² M. Cepił, T. Figlus, *Geneza majoratu i stosunki osadnicze w dobrach rodziny Tollów pod Uniejowem*, „Biuletyn Uniejowski” 2017, t. 6, s. 95.

²³ AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 184–2.

okresie uległy grunty należące proboszcza²⁴. Zmiany zachodziły również na płaszczyźnie fizjonomicznej. Od lat 50. XIX w. we wsi zaczęto wznosić stopniowo murowane domy z kamienia wapiennego, nieciosanego²⁵. Jedną z najważniejszych reform mających zasadniczy wpływ na funkcjonowanie i układ przestrzenny wsi było uwłaszczenie chłopów, które miało miejsce w 1864 r.²⁶ Na mocy reformy uwłaszczeniowej między włościan rozdzielono wówczas 787 mórg i 125 przętów ziemi²⁷. Pod koniec XIX w. w Wieleninie odnotowano 53 domy, a liczba mieszkańców wynosiła 412²⁸. W porównaniu z I połową XIX w. nastąpił zatem przyrost zaludnienia i zabudowy o 20–25%.

Ryc. 3. Struktura przestrzenna wsi Wielenin. Stan na 1838 r.
Źródło: AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 249–9, ark. 3

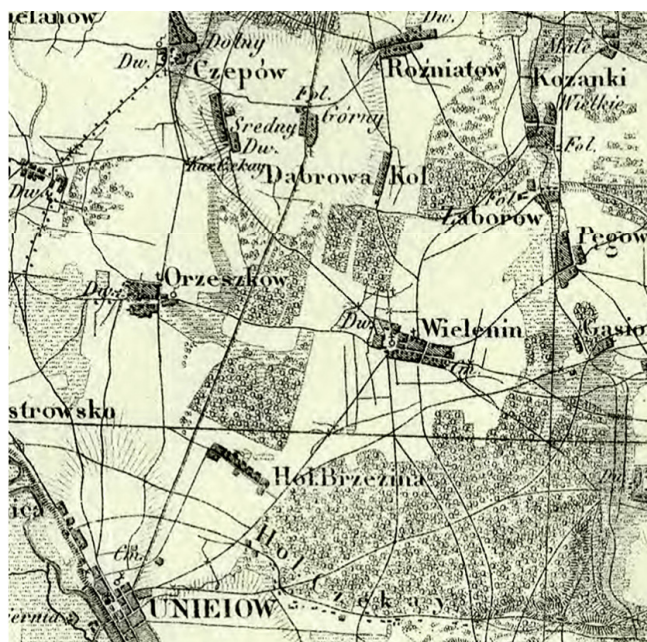
²⁴ AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 555–30; sygn. 317–124.

²⁵ T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, J. Szymczak, *Uniejowskie strony...*, s. 148.

²⁶ K. Groniowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce*, Warszawa 1976, s. 131.

²⁷ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APL), Urząd Gubernialny Kaliski do Spraw Włościańskich, sygn. 964; M. Cepil, T. Figlus, *Geneza majoratu...*, s. 98.

²⁸ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wyd. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski, t. 8, Warszawa 1887, s. 314.

Ryc. 4. Rozplanowanie wsi Wielenin na tle osad majorackich rodziny Tollów

Źródło: *Topografическая Карта Carstwa Polskago*, 1839–[1843], 1:126 000, Kol. II Sek. IV, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C.542

W XIX wieku, zarówno w okresie przedwłaszczeniowym jak i po 1864 r., miały miejsce prowadzone ogólnie akcje komasacyjno-separacyjne rozłogów, procesy regulacyjne siedlisk oraz parcelacji majątków dworskich, mające na celu częściową lub całkowitą reorganizację przestrzenną wsi oraz powstanie na ich bazie nowych punktów osadniczych o zupełnie innym modelu rozplanowania. Jak wcześniej wspomniano rozłogi wiejskie pierwotnie posiadały w Wieleninie formę niwowo-łanową, z przemieszana własnością kmiecia i folwarczną. Regulacja, która zaszła w XIX w. doprowadziła do scalenia gruntów, a następnie separacji nadziałów chłopskich od dworskich. W ten sposób zagony chłopskie przyjęły postać długich i wąskich pasm własnościowych o układzie południkowym. Pola folwarczne zostały natomiast skomasowane w zachodniej części wsi i przyjęły postać blokową. Układ taki zachował się w mało zmienionej postaci do współczesności (ryc. 6).

Zainicjowane jeszcze w XIX w. procesy parcelacyjne ziemi dworskiej zaowocowały stopniowym powstaniem nowych siedlisk w zachodniej części wsi, które przyjęły postać luźno zabudowanej, obustronnej rzędówki. Do dziś nosi ona nazwę Wielenin-Kolonia. W wyniku stopniowej akcji osadniczej doszło także

do powstania układów wtórnie rozproszonych. Tworzyły je luźno rozlokowane zabudowania, którym towarzyszyły małoblokowe lub krótkopasmowe nadziały pól. Taką genezę wykazuje właśnie Hipolitów – utworzony na gruntach poleśnych, na południowy wschód od Wielenina.

Zmiany, jakie zaszły w układzie ruralistycznym Wielenina po 1918 r. w znacznej mierze wynikały w realizacji reform rolnych. Według danych spisu powszechnego z 1921 r. wieś Wielenin obejmowała 65 domów zamieszkałych przez 423 mieszkańców, folwark zaś liczył 3 wielorodzinne domy mieszkalne, zasiedlone przez 142 osoby²⁹. Zgodnie z obowiązującymi przepisami prawa, na terenie należącym do folwarku Wielenin w okresie międzywojennym przeprowadzono parcelację gruntów dworskich³⁰. Obszar pól folwarcznych wynosił wówczas 903 mórg (505,68 ha)³¹. Wstępny projekt parcelacji majątku Wielenin zakładał utworzenie 36 samodzielnych parcel oraz dwóch parcel dodatkowych, od strony północno-wschodniej w celu zwiększenia areału gospodarstw osady Zaborów. Plan zakładał rozwój w północnej części, w rejonie granicy z wsią Dąbrowa, 10 gospodarstw o powierzchni 16 mórg (8,96 ha) i 2 działek po 15 mórg (8,40 ha). Od strony wschodniej stworzono trzy nowe parcele 15-morgowe (8,40 ha) i jedną o powierzchni 14 mórg (7,84 ha). Pomiędzy drogami polnymi biegnącymi do wsi Dąbrowa i Stanisławów zaprojektowano 5 parcel o powierzchni 14 mórg (7,84 ha). W południowej części parcelowanego majątku zaprojektowano 10 parcel 15-morgowych (8,40 ha), dwie parcele 15,5-morgowe (8,68 ha) i 20-morgowe (11,20 ha) oraz jedną 17-morgową (9,52 ha). Warto wspomnieć, że wszystkie parcele powstały na gruntach ornych. Według decyzji Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Kaliszu utworzono ogółem 29 parcel i 4 dodatkowe, ponadto do majątku Wielenin przydzielono parcele łąkowe z majątku Zielenin o powierzchni 10 mórg i 47 prętów³² (5,60 ha). W Wieleninie zgłosiło się 209 chętnych do objęcia w posiadanie nowo wytyczonych działek³³.

Analizując poparcelacyjny plan wsi z 1937 r. dostrzec można, że nastąpił rozwój zwartej zabudowy siedliska wzdłuż głównej drogi oraz luźnej i rozproszonej na skraju rozłogów. W północy wsi (możliwe, że w miejscu dawnej kapliczki)

²⁹ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, województwo łódzkie, t. II, Warszawa 1925, s. 115–116.

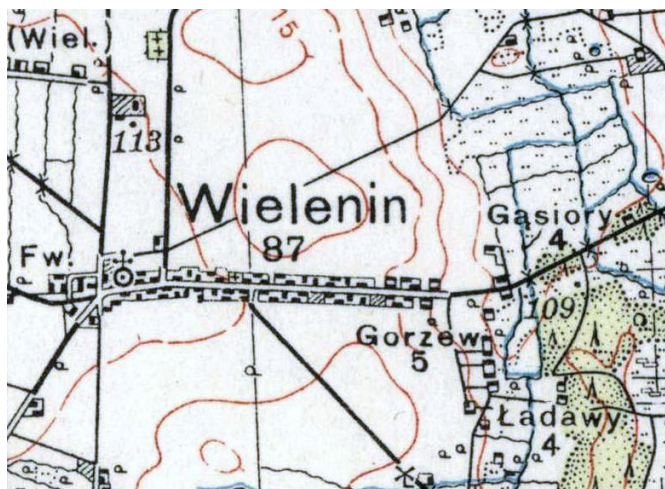
³⁰ M. Cepil, T. Figlus, *Parcelacje wsi w okresie międzywojennym i jej reperkusje osadnicze na przykładzie folwarków Orzeszków, Wielenin i Zieleń*, „Biuletyn Uniejowski” 2018, t. 7, s. 29–45.

³¹ APŁ, Okręgowy Urząd Ziemski w Piotrkowie, *Sprawa parcelacji majątku państwowego Wielenin gmina Kościelnica*, sygn. 572.

³² APŁ, Okręgowy Urząd Ziemski w Piotrkowie, *W sprawie parcelacji łąk Zieleń tzw. część majątku Wielenin wieś Zieleń gm. Kościelnica*, tom I, sygn. 571; M. Cepil, T. Figlus, *Parcelacje wsi...*, s. 40.

³³ APŁ, Okręgowy Urząd Ziemski w Piotrkowie, *Sprawa parcelacji majątku państwowego Wielenin gmina Kościelnica*, sygn. 572.

założono nowy cmentarz. Mimo procesów transformacyjnych niwa siedliskowa nadal zachowała swój zwarty charakter w postaci regularnego prostokąta, który od zachodu domknięty był kompozycyjnie pozostałościami założenia dworsko-folwarcznego (ryc. 5)³⁴.

Ryc. 5. Struktura przestrzenna wsi Wielenin w okresie międzywojennym

Źródło: Wojskowy Instytut geograficzny, Mapa Taktyczna Polski, 1937, 1:100 000, ark. P40 S28, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C.860

PODSUMOWANIE WSPÓŁCZESNE OBLCICZE MORFOLOGICZNE WSI WIELENIN

Współcześnie, mimo długotrwałej transformacji, układ przestrzenny najstarszej morfogenetycznie części Wielenina pozostaje wciąż czytelny pod względem kompozycyjnym. Zachowały się pozostałości dawnej ulicówki z typowym dla niej układem komunikacyjnym³⁵. Z uwagi na procesy komasacyjno-separacyjne i regulacyjne nastąpiło rozszerzenie zasięgu siedliska w kierunku wschodnim w postaci dwustronnej zabudowy. Domy usytuowane w obrębie dawnej niwy siedliskowej tworzą nieco mniej regularny układ w stosunku do pierwotnej formy rozplanowania. W zachodniej części wsi z uwagi na procesy parcelacyjne gruntów dworskich pojawiły się luźno skupione gospodarstwa. Pojedyncza zabudowa

³⁴ WIG, *Mapa Taktyczna Polski*, 1:100 000, 1937, P40 S2, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C.860.

³⁵ T. Figlus, *Zróżnicowanie morfogenetyczne...*, s. 98.

zaczyna wkraczać wzdłuż dróg łączących Wielenin z innymi miejscowościami np. przy drodze z Wielenina do Wielenina-Kolonii oraz na południowym skraju dawnych rozłogów. W wiejskim krajobrazie zatarła się granica dawnej niwy siedliskowej oraz zanikowi uległy drogi ją otaczające. W zachodniej części siedliska zachowała się funkcja kościelna. Dawny zespół folwarczny, w wyniku nacjonalizacji przeprowadzonej po zakończeniu II wojny światowej, nie zachował się do czasów obecnych³⁶. Bez większych zmian utrzymał się natomiast dawny system komunikacyjny. Od strony zachodniej i południowo-wschodniej Wielenin nadal sąsiaduje z kompleksami leśnymi. W znacznej mierze zachował się także do dziś poseparacyjny układ rozłogów, obejmujący długowąskopasmowe zagony w części centralnej i wschodniej oraz postfolwarczne nadziały blokowe w części zachodniej wsi (ryc. 6).

Ryc. 6. Współczesna struktura przestrzenna Wielenina
 Źródło: <https://www.google.pl/maps/> [dostęp: 25.04.2019]

Bibliografia

Materialy źródłowe

Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, Archiwum Kapituły Metropolitarnej, *Inwentarz dóbr całego arcybiskupstwa gnieźnieńskiego spisany przez ks. Ignacego Nepomucena Bardzińskiego*, sygn. 155.

³⁶ Zob. G. Myszkowska-Olczyk, *Zespoły folwarczne na terenie gminy Uniejów*, „Biuletyn Uniejowski” 2013, t. 2, s. 110.

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór kartograficzny, *Plan gruntów probostwa w wsi Wielenin w powiecie tureckim*, sygn. 555–30.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór kartograficzny, *Plan pomiarowy kolonii Wielenin w majoracie Uniejów*, Sygn. 184–2.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór kartograficzny, *Plan probostwa Wielenin*, sygn. 317–124.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór kartograficzny, *Plan wsi i gruntów folwarcznych w Wieleninie*, 1838 r., sygn. 249–9, ark. 3.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór kartograficzny, *Plan wsi Wielenin*, 1839 r., sygn. 185–1, ark. 45.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, Okręgowy Urząd Ziemi w Piotrkowie, *Sprawa parcelacji majątku państwowego Wielenin gmina Kościelnica*, sygn. 572.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, Okręgowy Urząd Ziemi w Piotrkowie, *W sprawie parcelacji łąk Zieleni tzw. część majątku Wielenin wieś Zieleni gm. Kościelnica tom I*, sygn. 571.
- Archiwum Państwowe w Łodzi, *Urząd Gubernialny Kaliski do Spraw Włościańskich*, sygn. 964.
- Karte von Südpreußen*, David Gilly, Cron, Langner, 1793–1796, 1:50 000, Preussischer Kulturbesitz – Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. Kart N 14431, ark. 47, fotokopia w Pracowni Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 3, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1879, nr 1354.
- Łaski J., *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski, t. 1, Gniezno 1880.
- Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego*, t. 2: *Wielkopolska*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. 13, Warszawa 1883, s. 233.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, województwo łódzkie*, t. II, Warszawa 1925.
- Tabella miast, wsi i osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona*, t. 2, Warszawa 1827.
- Topograficzeskaja Karta Carstwa Polskago*, 1839–[1843], 1:126 000, Kol. II Sek. IV, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C.542.
- Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920.

Piśmiennictwo

- Baranowski B., *Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w województwie łęczyckim i wschodniej części województwa sieradzkiego do połowy XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe UŁ” 1955, Ser. 1, z. 1.
- Cepil M., Figlus T., *Geneza majoratu i stosunki osadnicze w dobrach rodziny Tollów pod Uniejowem*, „Biuletyn Uniejowski” 2017, t. 6, s. 91–107.
- Cepil M., Figlus T., *Parcelacje wsi w okresie międzywojennym i jej reperkusje osadnicze na przykładzie folwarków Orzeszków, Wielenin i Zieleni*, „Biuletyn Uniejowski” 2018, t. 7, s. 29–45.
- Figlus T., *Rozwój osadnictwa wiejskiego w kluczu uniejowskim dóbr arcybiskupów gnieźnieńskich*, „Biuletyn Uniejowski” 2016, t. 5, s. 5–28.
- Figlus T., *The Past and Present of Historical Morphology of Rural and Urban Forms in Poland*, „Studia Geohistorica” 2018, t. 6, s. 149–168.

- Figlus T., *Zróżnicowanie morfogenetyczne wsi na obszarze gminy Uniejów*, „Biuletyn Uniejowski” 2014, t. 3, s. 85–110.
- Grabarczyk T., Kowalska-Pietrzak A., Szymczak J., *Uniejowskie strony. Karty z przeszłości odległej, nieznannej i bliskiej gminy Uniejów*, Urząd Miasta Uniejów, Łódź–Uniejów 2008.
- Groniowski K., *Uwłaszczenie chłopów w Polsce*, Warszawa 1976.
- Myszkorowska-Olczyk G., *Zespoły folwarczne na terenie gminy Uniejów*, „Biuletyn Uniejowski” 2013, t. 2, s. 93–112.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wyd. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski, t. 8, Warszawa 1887.
- Szulc H., *Geografia historyczna osadnictwa wiejskiego w Polsce – kierunki i metody badań oraz perspektywy na przyszłość*, „Przegląd Geograficzny” 2003, t. 75, nr 3, s. 335–349.
- Szulc H., *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, „Prace Geograficzne” 1995, nr 163.
- Szulc H., *Osadnictwo wiejskie Polski w pracach geograficzno-historycznych w latach 1918–1993*, [w:] Liszewski S. (red.), *Geografia osadnictwa i ludności w niepodległej Polsce. Lata 1918–1993*, t. II, *Kierunki badań naukowych*, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Łódź 1994, s. 77–92.
- Topolski J., *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Poznań 1958.
- Topolski J., *Rozwój latyfundium arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII w.*, Poznań 1955.
- Warężak J., *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu z uwzględnieniem stosunków gospodarczych w XIV i XV w.*, Lwów 1929.
- Zajączkowski S.M., *Początki folwarku w ziemiach łączycyckiej i sieradzkiej (do początków XVI w.)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1970, t. 31, s. 1–43.

MORPHOGENESIS AND CHANGES IN THE RURAL LAYOUT OF THE VILLAGE OF WIELENIN

Summary

The article presents the results of research devoted to the morphogenesis and evolution of the rural structure of the village of Wielenin in Uniejów commune. The historical-geographical analysis also includes the identification of the relics of older spatial structures of settlement in the contemporary cultural landscape. For the purpose of this study, an examination was carried out of source materials, including historical cartographic materials, kept in the Central Archive of Old Documents in Warsaw and in the State Archive in Łódź. In the first part of the article a morphological analysis of the village is conducted against the background of the history of settlement in the Middle Ages and in modern times. The next part presents the development of the spatial structure of Wielenin from the beginning of the 19th century to 1945. The final part deals with the present layout of the village and the extent of preservation of the old spatial structure.

Keywords: Wielenin, historical geography, morphogenesis, village, spatial changes, settlement

Data wpływu artykułu: maj 2019

Data akceptacji: czerwiec 2019